

СЛОВО ЗА СЛОВОТО

Вера Мутафчиева

*Академично слово по случай 10-годишния юбилей на Нов български университет -
22 Май 2001 г.*

Иде денят – обикновено най-хубавият ден от най хубавия месец, в който българите отдават почит и възхвала на онази невеществена могъща сила, съпровождала човечеството от зазоряването му до днес – словото. Негови предходници ще да са били ловният вик, стенанието от болка или от страх, сумтенето от доволство. По-късно са се появили думите за общуване. Отначало пределно прости, те са умножавали и усложнявали успоредно с развитието на човешката мисъл. Още там някъде, призори, обитателят на пещерите извършил историческо откритие - посегнал да отрази в образи иначе безплътните думи. Можем да се досетим кой бил първият записан образ: АЗ, разбира се. Човекът изобразил себе си. Дали случайно и първата буква от старобългарската азбука носи името АЗ? Безчет рисунки върху камъка са съставени от голяма точка, под нея следва отвесна черта, с две хоризонтални ивици и две почти отвесни други. Налице бил най-ранният автопортрет. По-нататък АЗ-ът взел да действа - скалните композиции показват битките му със зверове и себеподобни. Тоест, намерил записа си глаголът, дори прякото допълнение. И така нататък - всекиму са известни етапите в усъвършенстването на писмеността от пиктограмите (подобни на днешните комикси) до съвременната латиница, кирилица и други азбуки. Наша законна гордост е, "че и ний сме дали нещо на светът и вси славяни книга да четат". Също и, че през Средновековието сме въздали значителни книжовни школи, представени от именити автори, преводачи, калиграфи; нека не преповтаряме прогимназиалните си уроци за старата българска литература.

Не веднъж сме си поставяла въпроса дали и доколко езикът на онази литература е била и средство за комуникация между хората. Или иначе казано, какъв е бил реално говоримият тогавашен език. От което следва втори въпрос: възможно ли е високият език на творците от Преслав, Охрид, Търново, Света гора да е бил разбираем при богослужение, или пък са съществували два езикови пласта в българския?

На такива въпроси, по-скоро съмнение, ни навежда безспорният факт, че след изчезване на българската държавност в самия край на 14 век, българското записано слово се променя из корен. Сиреч, щом отсъстват институциите, които са издържали, стимулирали, но и канонизирали книжовността у нас, тя поема други пътища, придобива задача и цели, за които до тогава имаме съвсем редки свидетелства. Най-убедително сме в състояние да проследим пътя и чрез преписките, спонтанен израз на нейното органично израстване.

Ин маргина, означава върху бялото поле, маргината. Напоследък в противовес на термина маргинал, бива изтъкнат далеч по-героично оцветеният - дисидент. Макар да минава за донякъде пейоративен, смее да имам позицията на маргинала за човек почтен: той си дава сметка за възможността да промени общественото битие по свой вкус, в негова възможност е да отсъства от това битие - да преживее върху маргината на битието.

Навсякъде и винаги маргинали има, немалък обективно взето е техният принос към историческия процес. А в личен план са спечелили чиста съвест.

Върху бялото поле на изписаната страница от тревник или псалтир се ражда през ранните години на чужда власт душеполезно откритие - приписката. Излиза, че копирайки безкрайно и точно нечие произведение, за да заслужи хляба си, копистът си е позволил няколко думи от себе си. Било, за да разсее монотонността на своя труд, било, за да даде воля на прелели емоции. Така писменият човек настъпателно си присвоява маргината. Там отразява той своя собствен, а не задължително работен живот.

В началото - свенливо, безименно: "Ох, ох, ох, мене грешния!" Тегло наистина, ала справедлива казън за греховете наши. Нека бъде отбелязана обаче като заслуга и нечия щедрост: "Бог да прости калугерицата от грях, оти ми донесе хляб мек и яйца да се наситя." Или: "Това аз пиша: дойде старец някой принесе вино, и напих се доволно". Друг още: "право ти ме болеше глава кого пишех този тетрад. И зъб боли. Оле, мене грешния велики мъки са това, а на онзи свят ще ли бъде с мен грешния?"

"Това аз пиша!..." изстъпва вече авторът на десет думи, за да се ограничи от пороя църковно красноречие. Този автор си има професионални проблеми:

"Писах аз, поп Стоян без перо, ами с клечка, за да видя може ли писа или не може, в лето 1703" или "Бог да прости Богоя, че ми оглади хартията". И твърде чистата преписка отправена към бъдещите хора: "Аз съгреших, а вие изправяйте, братя, кого четете, а не кълнете! Не писа ангел, но писа ръка грешна и скверна, блудна. И словото е грубо, не сладко. Лето 1560" или "Опитах перо и мастило, да видя добре ли пише. Ръка грешна недобре пише. Ала самоуко, ами винаги сам. Йерей Никола."

Десетки са приписките, с които преписвачът се обръща към потомството.

Излиза, че той го е предусещал, като далече по-умело, изкусно образован от себе си. И тъкмо тази връзка с бъдните българи го е извела от битовата преписка към летописа. "Писменият" човек - както и досега се изразяват полуграмотните, - озъртайки се неуверено, излиза от анонимността. Той вече говори не като анонимен грешник, а изисква от потомците да бъде споменат със заслугата си за общото дело по опазване и умножаване на словото.

"Да се знае (вече императивна формула) за тоя псалтир, какво се беше порутил и затрил лист по лист, но го поднових и повезах аз, Харитон монах и го поставих в храма на манастира при село Долна Бешевица". Появяват се и други сегменти на идентичността: "тази книга четах в град Будина аз, Велко Попович, дяк, по отечество от българските земи, от местото Кратово в лето 1704" . С една дума: има осъзнала се личност, тя се бори не само да заслужи, но и да бъде призната принадлежността и към българската цялост.

Полека-лека населението се усеща, че словесният и писменият владее нещо, недостъпно за неграмотните: той е властен да спаси от забрава събратята си, да им спечели отвъдно опрощение: "да се знае кога пратихме тези пролози по духовника Митрофана в 1680. И ти, духовниче Евтимие, що ни моли за тези книги нека пак да си знаеш работата: да ги препишете! Що отиде харч, пиши и ни прати! Ние щем платим,

така да знаете." Следват двадесетина имена, а накрая: "препишете тия имена и помнете!" Какво няма да платиш, когато името ти ще остане завинаги. Случвало се е дори така: "Село Любанци. Крагуй Кешев записа отца, даде коза. 1652."

Може би ще заключите, че е неоснователно да говорим за израстването на българската книжовност от приписките? Струва ми се обаче, че по тях смогваме да извървим пътя от елементарната спонтанност до промислено отношение към битието и до мястото, и до ролята на човека в него.

Почти винаги осъзнал високата цена на писмеността, българинът се е заел да ограда книгите от твърде възможно посегателство - нали те стрували пари. Почти винаги към богослужебните копия бива присъвкупена финална приписка: "Който помисли да украдне тази книга, да бъде афересан и проклет и завързан до деня на Страшния съд! Току който иска нека вземе, после да я донесе на мястото, отдето я е взел, иначе да не бъде!" или "Да не дръзне некой зъл човек да я открадне, както направиха вече някои в този манастир: кой книга взе, кой мощи взе и остана манастирът само едно здание. Обаче те извършиха недобро на себе си и пред Страшния съд, ако се мъчат, то - в бъдещия век. Ако са умрели без покаяние, тежко им, тежко!"

Една от тези анатели трябва да е чел всеки българин: Софрониевата, с която той завършва първия препис на "История славянобългарска". А именно - "Кой я усвои или открадне да е афересан и проклет от Господа Бога саавот и от 12-те апостоли, и от 318-те отци, и от 4-мата евангелисти. И туч и железно, и камък да се стопи той - не во век!" Не следва да надценяваме страха от анатемата. Доказва го една от тях в приписка към приписка: "Писаното не е вярно, защото требника го е взел Лозан от Подгумер и при всички признаци той е писал горното, оти е известен машелко."

Излиза, че тогава и до днес най-малко власт над произведението си е имал производителят на слово. Една тепавица или бостан могат да преминат през десетина и повече твои потомци като свещена, неприкосновена собственост. Правото на наследство на изработената от баща ти или дядо ти книга е строго ограничена според усмотрението на държавата - от 20 до 70 години. Оттам насетне - "домен публик" - такава е формулировката.

Това че, духовното творчество никога не е имало защитата, полагаща се на веществената собственост.

Нека се върнем към приписките, отбелязали развитието на новата българска книжнина. Едно име и една дата - така е започнала историята, но твърде кратко се е задържала там. Все пак е изтекла вода, докато хората се научат да различават просто станалото от случката и случката от събитието –

“да се знае кога се обра църквата”

"да се знае кога седели Сава и Иван, взе Сава къщата голяма, а Иван малката. И придаде Сава Ивану 1000 аспри, а зимника им е заедно. 1642." Или: "да се знае, кога се обра църквата, та затвори попу Манол."

Постепенно човекът се научи да отбелязва общозначими факти. "Да се знае, знае кога удари големият сняг на месец март 14 ден у петък беше, три педи, та стоя 6 дни, та

голям страх нападна на хората в София за дърва и за въглища. Името им беше по две пари оката, ама се ненамираха. Една върба се продаде за 12 гроша, толкова хора се бяха освободили на лято, а по селата Господ им знаеше мъката, що теглиха за сено и слама. Пък на 21 ден у четвъртък удари един юг, та се стопи снегът, тогава се хората освободиха. Писа много грешен Мано Калпакчия, кой чете да се не освобождава на март, най да си има дърва и въглища да не попадне зле. 1717."

Те означават, че човек е спрял при всекидневието. Имало е истински събития, които е държал да предаде напред -

"Да се знае, че падна пепел по цялата земя, беше като сняг, не се виждаше от пепел по цялата земя, беше като сняг, не се виждаше от пепел. И бе земя помрачена, сякаш изгорена. 1688". Още : "Та пак се явиха мишки и много змии, та бе страхотия, не можеше човек да спи нощем. 1711". Още: "В лето 1722. В това време дойдоха от източните страни множество скакалци. Когато летяха изглеждаха големи като някои птици и закриваха слънчевата заря, месец август, 6-ти ден, петък. Много от тях имаха по четири ката крила, доколкото разбрахме, писано беше на лявото крило днешният ден и други слова, приличаха като елински и жидевски, не е лъжа, ами истина. И изидоха по много места житото."

Също" Да се знае в лето 1797 месец февруари 22-ри ден, имаше трус многочасни и страшни и пак имаше трус в събота, в петия час на нощта."

Дотук - приписки, които днес бихме нарекли информация. Успоредно на тях обаче се натъкваме на други, различни - за изцеление: "Когато се човек посече с нож или секира, да вземе от ясеново дърво цвета му, да го свари с вино и да се наложи да оздравее." Затуй пък от чумата нямало спасение освен бягането: "1838, месец юния. Да се знае кого удари чумата манастира Хилендар, та умряха 19 души, па полягнаха всичките калугери извътре, другите бяха навън. Та се прибраха чак на свети Симеон в манастира."

Но казаното дотук не е тъкмо летопис, понеже отразява независещи от хората явления. Ала от рано още българинът е записвал събития, които трябва да отнесем именно към историята. В началото са я изразявали с най-простите възклицания: "Ох, ох, ох от еничари!" или "Тази година беше зла от турци" и най-паче "Ох, ох от тежко диване!" - сякаш се оплаква днешен българин. И приписката има обаче собствено развитие, тя набира сили да израсне до летописен разказ. Няма да се спираме на анонимната българска хроника от 15 век, която принадлежи по право на средновековната българска традиция - полупревод, обогатена от личното пристрастие на автора - тя хрониката не принадлежи към онази линия в писмеността ни, която се набелязва подир края на нашите известни книжовни школи, самозародилата се.

Приписките, отнасящите до политическите или военни събития първоначално са се отличавали с лаконичност: "През 1392 година около сто турци превзеха Скопие". Друга - "В лето 1463 взе цар Мехмед бег цяла Босна и дойде в манастир Сарандапор на Крива река, и улови босненския цар и го закла. В същото лето се представи и Тома Кантакузин през юни." Или :

"писах в дните на чар Селим, кръвник, блудник и винопийца. Тази години по всичките си земи събра еничари. И от много зло в тази година, люти скръбни времена, заради това не можах добре да препиша, простете!"

Нижат се нижат десетки преписки, свидетелства за историята ни, погледната изниско - за това как малкият човек я е усещал на гърба си. И още твърде рано - през 16 и 17 век в тях наблюдаваме нещо неочаквано, почти необяснимо: интензитет и точност в информираността. Нека изтъкнем, че авторите на такава информация са я подавали от родното място или местожителство. По кои канали са стигали до забутаните им села и манастири вести за световните събития? От кого са научавали монаси и дейци кой султан управлява, що за походи води, името на великия везир и чак на зет му? Оказва се, че из българско политиканите не са скорошно явление, а сякаш извечно.

Личи си от Софрониевото житие и страдание: През годините когато врачанският владика се криел из пещери и кошари по Искърския пролом, той безпогрешно знаел какво и къде протича из преобширната султанова империя? Енигма.

Споменавайки Софроний, първия новобългарски писател, може да посочим и предхождащото, обусловило появата му стъпало: разгърнатия летописен разказ. Не всеизвесният - поп Методи Драгинов от Корава, който се оказа късен фалшификат, а на малоизвестния поп Петър от Мирково: "Пишем аз, иерей Петър да се знае какво време беше, поп на село Мирково. И беше поп Стоян, заедно държехме село Мирково при злочестивия цар султан Мехмед, да го убие Бог и да го порази, че той разсипа християнската вяра и велики градове, та бега честита земя Загоре..."

Разказът е незавършен. Поп Петър го е записал върху белите полета на евангелието си - по два реда на всеки лист. Но времето е отнесло последните десетина и така няма да узнаем какво е преживял българският северозапад преди края на 17 в.

Мирково и сега е село малко, без значение, та си го представяме преди триста години. Пък ето, тогавашният му поп бил наясно по вътрешни и външнополитически проблеми на империята знаел е за актуалните събития, и то изтънко. Откъдето и да погледнеш, трудно разбираемо е това. А те продължават и нататък. Бихме казали, че въз основа на все по-обширните и подробни наполовина приписки, наполовина разкази, бихме съставили история на земите ни през 18 век до средата на 19 век - иначе казано, докато се роди българският периодичен печат.

Бистрили са прадедите ни политиката и са записвали, да ги наречем, своите анализи. "Того же лето (1912) французкият цар Наполеон Бонапарт, който из консула прие императорска титла и покори всички западни царства, имал намерение да покори и Русия понеже руската войска беше срещу турско, възнамерил той удобно време и събрал той двайсет езици войска и от толкова царства велика сила, каквато казват седемстотин хилядно избрано войнство и рекъл: Понеже ми се покориха всички царства на света въвн от Русия, рекох да победа и нея. И така само с висшеопоменатата сила встъпил в Русия без обичайното извещение. Това лето бех аз на саите. Пантели Карапетрович от Панагюрище."

Допускам, че ще се стори неуместно гдето вместо възхваля на светите братя, създатели на писмеността ни, вместо да изтъкна високите заслуги на учениците им и на техните следовници, създатели на българската книжовност в образци дотолкоз майсторски, че

са били подражавани в течение на векове - наместо всичко това ви занимавах с най-ниския пласт българска почва, из които е покълнала, за да се извиси новата ни книжнина.

Има в историята явления непонятни. Като например: Ботев е писал едва полустолетие след Софроний. На език, на който пишем днес, почти век и половина след смъртта му. Какъв ще да е бил взривът на българската духовност, състоял се между първите и последните години на нашето Възраждане? Не трябва ли да заключим, че някъде подземно сътвореното от солунските братя до Григорий Цамблак е набирано енергии и компресия, ферментирало е и било дестилирано, за да изригне под налягане и образува потока на новобългарската словесност?